

אמנות יהודית? סנדר ל. גילמן

הבה נתחיל בהגדרת מה שאינו "אמנות יהודית" (או אינו כל דבר-מה "יהודי" אחר). מיכאל פ. קריימר ניסה לספק מערכת של קריטריונים להגדרת ספרות "יהודית".¹ בעיניו, ספרות יהודית היא ספרות שנכתבה על ידי יהודים (תהא הגדרת יהדותם אשר תהא), או ספרות המעידה על מאפיינים מסויימים שלהם בסיס תרבותי יהודי. ספרות כזו יכולה להיכתב באחת מן הלשונויות היהודיות המוסכמות, וככזו ייתכן כי לא תעסוק כלל בשאלות יהודיות, ואף ייתכן כי מחברה לא יהיה יהודי. (לדוגמה, הפרוזה העברית של אנטון שמאס). הספרות יכולה להתמקד בפנטזיות על דמויות יהודיות, או להתפתח מסיפור בדיוני של הניסיון היהודי ההיסטורי.

מבקרים רבים, בתגובותיהם לקריימר, יצרו מחדש הגדרות עצמאיות לספרות "יהודית". הספרות יכולה להיות אנטי-איקונית (ג'פרי הרטמן); ליטורגית (סינתיה אוזיק); תרפויטית ונבואית (לזלי פידלר); מסומנת בצחוק וברעד (סול בלו); או מוגדרת בהיעדר של כל שפה משותפת, טריטוריה או תרבות (סקבן ברקוביץ').

קריימר, מצדו, טוען ש"על מנת להיחשב סופר יהודי, מנקודת מבטי, אין צורך להשתמש בשפה 'יהודית', להפגין 'מאפיינים ספרותיים יהודיים', או לטפל בנושאים 'יהודיים' מסויימים, ואפילו לא לדעת כיצד לשאול את השאלה 'היהודית'. יש רק צורך להיות סופר ממוצא יהודי, בן לגזע היהודי", או: "איננו יכולים להימלט מן הגזע, בוודאי לא אם אנו מתעקשים על קיומה של קטגוריה המכונה 'ספרות יהודית' ". המונח "גזע" בהקשר זה נראה כדורש להיתרגם כמושג אתני, ולא כמושג ביולוגי, אף שמהדהדים בו השימוש המוקדם יותר של הוראס קאלן, והשימוש העכשווי יותר של השיח אודות רב-תרבותיות.² תפיסתו המוקדמת של קאלן את היהודים הייתה שזהותם הראשונית היא תרבותית יותר מאשר לאומית, ולפיכך עצם קיומו של דחף יצירתי, כפי שהוא מוגדר באירופה (אמנות גבוהה, מוזיקה, תיאטרון), הוא שהגדיר את תרומתם לתרבות התפוצות.

בעקבות מאמרו של קריימר הופיעו תגובות ביקורתיות מאת חוקרי ספרות שעבורם

1 Michael P. Kramer, "Race, Literary History, and the 'Jewish Question'", *Prooftexts* 21 (2001), pp. 287-321 as well as the responses, 321-65; see also Hana Wirth-Nesher, ed., *What is Jewish Literature* (Philadelphia: Jewish Publication Society, 2002).

2 Horace Kallen, "Democracy versus the Melting Pot: A Study of American Nationality (1915)", in Werner Sollors, ed., *Theories of Ethnicity* op. cit., p. 86. See also Erika Sunada, "Revisiting Horace M. Kallen's Cultural Pluralism: A Comparative Analysis", *Journal of American and Canadian Studies* 18 (2000): 51-76.

סנדר ל. גילמן, פרופסור ללימודים הומניים (Liberal Arts and Sciences) באוניברסיטת אמורי, אטלנטה, ג'ורג'יה. היסטוריון תרבות וספרות, חיבר וערך למעלה משבעים ספרים. תחומי מחקר כוללים את תולדות הרפואה, ההיסטוריה של הפסיכיאטריה, תרבות יהודית, תרבות ויזואלית, ספרות אירופית השוואתית והיסטוריה תרבותית.

הבלבל בין אתניות, לבין המושג האיום, המיושן והמחריד "גזע" דרש אבחנה. זאת בשעה שקריימר ממזג, ללא ספק, "מוצא" ו"גזע" ומבלבל ביניהם, כאשר המושג הראשון אינו מכיל בהכרח משמעות ביולוגית, ואילו השני מכיל. במסגרת הטענה לתרבות "יהודית" נעשה שימוש כבד-משקל, רב-משמעות ורחב-מובן במושג "גזע", המתגבר בטענות הפסידו-מדעיות לגנוטיפ "יהודי". על אף הטענות כי תרבות היא תוצר מפעלם של יחידים, רוח הרפאים של הגזע רודפת הרבה מספרות ביקורתית זאת.

מה באפשרותנו לעשות על מנת לנטוש הגדרות אלו ל"תרבות יהודית", הגדרות שכה קשה לאחוז בהן ולהגן עליהן? אולי אפשר לקשור כוונות אמנותיות, גלויות וסמויות, עם אוצר מילים ויזואלי "יהודי" המוכר לקהילה של מתבוננים. הצעה זו אינה מפשטת את הנושא, אלא מסבכת אותו.

כוונה אמנותית יכולה להיות מוצהרת, או לא-מודעת (תלוי בתיאוריה). הכוונה יכולה לצמצם את תפקיד המבקר ל"סך-כל" של ביוגרפיזם (כמה יהודי היה בלתוס?), או לכפות עליו לחדור לשרשי סימני היהודיות הסובלטיביים, או המודחקים (לפי שיטת המבקר) המובלעים מאוד (אך נוכחים), כמו במקרה של עולמו של קאמי פיזארו. מה עושים עם אמנים ישראלים (הנשארים עלומי שם), אשר מציירים בסגנון נוסטלגי "יהודי" לגלריות התיירים, נוסטלגיה לעולם שמעולם לא התקיים? במה שונה הדבר מכוונתם של אמנים יהודים (כגון ארתור שיק, בוריס שץ, או אפרים משה ליליאן) ששאפו ליצור אמנות "יהודית" לצורך ההבטחה הציונית?

"סמיוטיקה יהודית" של אמנות יכולה, באותה מידה, להיות רב שכבתית ומלאת סתירות. האם השימוש באלפבית העברי הוא סימן מובטח לתקשורת המבטאת זהות יהודית? (תחריטי האלפבית של בן שאהן, או הציורים של שמואל בק? ומה לגבי הצייר הנוצרי, הניר-זילנדי, ריצ'רד תומפסון אשר משתמש גם הוא באותיות העבריות?) או שמא סימן כזה הוא השימוש בכותרות "יהודיות" או ב"מדרש"? (עבודתו של ר"ב קיטאי מלווה, פעמים רבות, בכותרות ובהסברים שכאלה, אך לרוב היא עוסקת בזוהר "יהודית" בתפוצות. מי שמבקש לקרוא עבודות אלו קריאה "דתית", כפי שנעשה בדרך-כלל עם עבודותיו של בק, ימצא, ללא ספק, במסלול השגוי להבנת המשמעות ה"יהודית" של קיטאי, ודבר זה נכון באותה מידה בקריאת עבודותיה של שרלוט סולומון). מה לגבי שימוש באיזכור "יהודי" גלוי (כמו העוף הכשר של מקס ליברמן)? האם סמיוטיקה "נוצרית" יכולה לשאת משמעות "יהודית" (הצליבות של בארנט ניומן ושל מארק שאגאל)?

אם מערכות הסמלים הן לא-מודעות, כי אז בעיותינו גדולות יותר, שהרי, כפי שהראה פרויד, אנו חולמים ומשתוקקים בסמלים ויזואליים, שכל אחד מהם מעבד את חוויות היומיום לצרכי הלא-מודע. האם יש לא-מודע "יהודי", המאפשר קיום מערכת סמיוטית "יהודית" אפילו לאלו הנענים לאיסור נגד עשיית פסל וכל תמונה? (או שתמיד נתבונן במשקעי היום שבחלומות ונבחן אילו היבטים, או חשיבות, יש לדברים "יהודיים" במחוזות אלו?).

בהמשך אנו נותרים עם קהילת הפרשנים. זהו מבחן הלקמוס האמיתי לכל דבר "יהודי". שכן אם פורנוגרפיה, כפי שקבע נשיא בית המשפט העליון פוטר סטיוארט ב-1967, היא בעיני המתבונן, אזי, בדומה לכך קהילה הרואה יצירת אמנות כאמנות "יהודית" היא המגדירה את ה"יהודיות". במהלך כל ההיסטוריות המרובות של היהודים תמיד היו הסכמות שבקונצנזוס אודות מה שהיה-אי-לא-היה יהודי מספיק, כדי להיחשב

יהודי. טענות אלו עומדות תמיד במבחן. הן מתקיימות במקביל בקהילות שונות, מן המושבות ההלניסטיות, לעמק הריין הימי-ביניימי, לאמסטרדם במאה ה-17, ועד לימינו, בירושלים, בברוקלין, או בניו-יורק ומעבר להן. באותו רגע, כמו חומת הבלתי חדירה של רוברט פרוסט, כל טענה נראית נישאה ובלתי מתפשרת, בסמנה את מסורתה כאותנטית. אולם מעבר לזמן ולחלל מתקיימים משא ומתן תמידי, פשרות והתחרויות על מה הוא, או מה אינו, "יהודי" מספיק.

נורמן ל. קליבט אצר ב-1996 את התערוכה "Too Jewish?" במוזיאון היהודי בניו-יורק. עבודות כגון יצירתו של דניס קארדן "אפים יהודיים 1993-1995", או יצירתו של אדם רולסטון "Nose Job" עסקו בשאלה הכפולה של שימוש בדימויים לא-נוחים, אנטישמיים בהחלט, של הגוף היהודי על מנת לחשוף את המגוון שבהם, אך גם כדי להשתמש בהם לעיצוב שפה "יהודית" אמנותית חדשה. מקור ההשראה לתערוכה, כפי שקליבט מציין בקטלוג, הוא התבוננותו ביצירות של ארצ'י ראנד, שהעיר כי אולי עבודותיו שלו הן "יהודיות מדי" אף מכדי שיוצגו במוזיאון היהודי.³ אולם כעת, "אמנות יהודית מדי" מובנת ללא קושי כ"אמנות יהודית".

הקצב של משא ומתן זה היה איטי יותר בתקופה ההלניסטית מאשר במאה ה-19. ההנחה הנתונה הייתה כי על הקהילה לראות את עצמה כקהילה מגובשת, לרוב ממוקמת במיקום פיזי (או גם כתפוצה של אותו מיקום), וככל הנראה – ארוכת ימים. כך אפשר לדבר על מסורות מקומיות של אמנות "יהודית" בצפון אפריקה, במערב ובמרכז אירופה, ברוסיה ואולי אפילו בסין. אכן, אף במה שנראה כאזור גיאוגרפי מבודד, התפתחו תפיסות מרובות של אמנות "יהודית". לכאורה נראה כי תפיסה אחת הייתה השלטת תמיד, אך האמת היא כי ההסכמה על כל הגדרה נתונה נעה ונדה במקביל להתנסחותן של תפיסות אחרות. תפיסות אלו התחרו זו בזו, כמקבץ אחד, במרחב הזמן. כאשר נוצרו הסכמות הן הפכו להגדרת הקהילה ל"אמנות יהודית".

עד המאה העשרים ואחת היכולת ליצור קהילות וירטואליות, המתקיימות, ולו לרגע אחד חולף, מפגינה עד כמה רבות עוצמה, אך גמישות, הן כל ההגדרות לתרבות "יהודית". תפיסות מרובות יכולות להתקיים ולהיראות בו זמנית, כל אחת מהן טוענת לטובת טיעונה באופן כוללני, כנגד קהלים אשר מכירים, או מפקפקים בטיעוניה. בעוד אני מוצא את מדע "הגנטיקה היהודית" לא משכנע, אפילו רעיון זה יצר תחושה של "משפחתיות", שאי-אלו קהילות יהודיות וירטואליות מוצאות כמספקת על מנת להגדיר "תרבות יהודית" משותפת, כזו של רגישות משותפת לאותן מחלות.

כיום קצב הייצור של אמנות ותרבות "יהודית" הוא מהיר; הצורות מתרבות, הקהלים מתלהמים בתביעותיהם לאותנטיות של עצמם. אפילו לקיטש "יהודי" יש היום אספנים, הנפעמים מן הפוסט-מודרניות של אוספיהם. בסופו של דבר, אלו הן התפיסות המתחרות של אותנטיות "יהודית" שעושות אמנות "יהודית" לכזו. וולטר בנימין צדק בכך שיש הילה המואצלת דרך עבודת האמנות; אך הוא טעה לחשוב שההילה נובעת מן האמנות עצמה: היא נובעת ממחויבותו של היחיד או היחידה, הרואים את עצמם חלק מקולקטיב מוגדר-עצמית, לראות ולחוש (לטוב ולרע) את ה"יהודיות" של יצירת האמנות.

3 Norman L. Kleeblatt, ed., *Too Jewish: Challenging Traditional Identities* (New York: The Jewish Museum, 1997), p. ix.